

پژوهش برای پیشرفت و یا برونرفت

اهمیت تحقیقات علمی بر کسی پوشیده نیست. پیشرفت در سایه تحقیقات علمی، مطلوب همه است و کسی نیست که آن را انکار کند. اما باید دید که پیشرفت چیست و چگونه به دست می‌آید. پیشرفت به این معنا است که انسان شرایطی را پدید آورد که مثلاً از نقطه «الف» به نقطه «ب» برسد و این نقطه «ب» نسبت به نقطه «الف» مزیت همه‌جانبه و یا دست کم از جهت و یا جهاتی داشته باشد بدون آن که مزایای قبلی از بین رفته باشد. اما اگر قرار باشد وقتی به نقطه «ب» رسیدیم مزایایی که در نقطه «الف» داشته‌ایم را از دست بدهیم و یا نقطه «الف» و «ب» هر دو از نظر مزایا یکسان باشند گویی کاری انجام نشده و صرفاً وقت و سرمایه خود را هدر داده‌ایم. این مطلب با سخن حضرت علی علیه‌السلام همخوانی دارد که می‌فرماید هر کس دو روزش یکسان باشد مغبون است و چنانچه امروزش از دیروزش بدتر باشد ملعون است. در تحقیقات علمی و پژوهش‌های نظری و یا عملیاتی، این اصل قابل اجرا است و همواره باید مدنظر باشد. البته در جامعه ممکن است بعضی‌ها مأمور باشند که فقط کنجکاوی کنند تا دستاوردی داشته باشند. آن هم به جای خود مطلوب است ولی هرگز پژوهشی که تأثیرگذاریش مطلوب نباشد کار بر روی آن به جامعه توصیه نمی‌شود. به تعبیر روشن‌تر، جهان جهان آزمون و خطا نیست. ما از سرمایه و اندوخته‌های خود و دیگران باید استفاده کنیم و چنانچه سرمایه‌اند، آن را حفاظت کنیم و بر حجم و کیفیت آن بیفزاییم.

در یک نگاه کلی، اگر از هر کسی بپرسیم جهان پیشرفت کرده است در بسیاری از موارد قطعاً پاسخ آن مثبت است و بین دنیای امروز با دنیای دیروز فرق می‌گذاریم. البته در این شک نیست که در بسیاری از موارد و به‌ویژه در فن‌آوری چنین بوده است ولی در مجموع آیا در سایه پیشرفت حاصل شده، زندگی‌ها بهتر و آرامش‌ها زیاده‌تر شده است؟ پاسخ‌ها ممکن است فرق داشته باشد. ولی این اصل مسلم است که ما پژوهش می‌کنیم تا همه نسل بشر رفاه بیشتری داشته و آرامش در زندگی‌ها بیشتر باشد، و تا خود و نسل‌های آینده ما بتوانند بهتر زندگی کنند.

آیا در همه موارد چنین است؟ برای روشن‌تر شدن مثال‌هایی می‌زنیم:

مسئله محیط زیست یکی از حساس‌ترین مسائل زندگی ما شده است که قبلاً به این اندازه

نگران‌کننده نبود. خدا طبیعت را آفریده که ما از آن استفاده کنیم اما آیا چنین کرده‌ایم؟ روشن است که با افراط و تفریط‌ها و استفاده غلط از محیط زیست و مصرف‌های بی‌رویه و آلودگی‌های ایجاد شده، چنان عرصه بر زندگی ما تنگ شده است که ناگزیر زنگ‌های خطر از جانب سازمان‌های ملی و بین‌المللی به صدا درآمده است. اما آیا گوشی بدهکار است؟ ایجاد گازهای گلخانه‌ای و تولیدات شیمیایی، زمین، دریا و هوا را آلوده کرده است. همین مصرف بی‌رویه پلاستیک و به ویژه کیسه‌های پلاستیکی همه‌تار و پود زندگی ما را گرفته است. می‌گویند پلاستیک حدود ۵۰۰ سال طول می‌کشد تا تجزیه شود. البته اگر بشود و جزء طبیعت قرار بگیرد. نمونه دیگر سدسازی در کشور ما است که وقتی به آن همه‌جانبه‌نگریسته نمی‌شود و شور و شوق ساختن آن زائدالوصف می‌شود نتیجه‌اش آن می‌شود که دریاچه‌ها و مرداب‌ها خشک می‌شود و زاینده‌رودها نازا می‌شوند. سؤال این است که پژوهش‌هایی که یک‌جانبه صورت می‌گیرد و عواقب و تأثیرگذاری آن بر دیگر عوامل محیط زیست نادیده گرفته می‌شود پژوهش برای پیشرفت است؟ بدیهی است وقتی مشکلات پدید آمد، ما اگر برای رفع آن مشکلات پژوهش کنیم قطعاً پژوهش پیشرفت نیست بلکه برای برون‌رفت است.

تولید مواد مخدر مثال دیگری است. عده‌ای سودجو و سوداگر به تولید و ایجاد بازار مصرف آن می‌کوشند و سالیانه میلیاردها دلار از طریق فروش آن و آلوده کردن مردم به جیب می‌زنند و نسل‌ها را تباه می‌کنند و مردمان زیادی را با نهایت قساوت قلب به خاک سیاه می‌نشانند. حال اگر تحقیقاتی صورت گیرد که بخواهد این افراد را از اعتیاد نجات دهد و یا از شدت آلام آن بکاهد آیا پیشرفت علمی حاصل شده است و یا این پژوهش برای برون‌رفت از مخمصه بوده است و نه پیشرفت.

جنگ‌های خانمان‌سوز و نسل‌برافکنی که هر از گاهی عده‌ای سردمدار و قدرتمند آن را به راه می‌اندازند مثال دیگری است که حتی برای آن توجیهات فلسفی هم، مانند جنگ قدرت‌ها و یا تنازع بقاء، عَلم می‌کنند. البته همه می‌دانند که در سایه همین جنگ‌هاست که بسیاری از ابداعات و اختراعات ایجاد می‌شود که نمونه آن کشف بمب اتم و هیدروژن است که قدرت تخریب آن باور نکردنی است. اکتشاف و شناخت این نیروها در طبیعت ممکن است پیشرفت به حساب آید اما بسیاری از تحقیقاتی که برای خنثی کردن آثار گازهای سمی که در

جنگ‌ها به کار می‌رود آیا پژوهش پیشرفت به حساب می‌آید و یا برون‌رفت؟ معالجهٔ بیماران فراوانی که در اثر استفاده از بمب‌ها و گازهای شیمیایی مجروح شده‌اند تا به وسیلهٔ آنها قدری التیام یابند و یا در نهایت به حالت عادی برگردند آیا پیشرفت علمی محسوب می‌شود و یا برون‌رفت و نیز علاج بیمارانی که در اثر تغذیهٔ نادرست با به خاطر کمبود مواد غذایی و با افزودن آلاینده‌ها به آن، برای سود بیشتر ایجاد می‌شود جزء پژوهش‌های پیشرفتی است و یا برون‌رفتی؟

پژوهش برای مبارزه با تروریسم نمونهٔ دیگری است که مدت‌هاست ذهن و فکر جهان را به خود مشغول کرده است آیا پژوهش پیشرفتی است؟ باید دید کسانی که خود تروریست پرور بوده و بنای آن را گذاشته‌اند، اگر اینک برای نجات از شر خودپرورده، (تازه اگر انجام شود و چنانچه آنها بخواهند از شر تروریسم نجات پیدا کنند) تحقیقاتی در این زمینه صورت دهند آیا پژوهش پیشرفت است یا برون‌رفت؟

بنابراین اگر اراده‌ای باشد، تفکیک بین پژوهش‌های پیشرفت و برون‌رفت کاری سخت و دشوار نیست. اما چرا چنین می‌شود و بشری که باید در سایهٔ دانش و پژوهش و همدلی وجود خود را ارتقاء دهد و نسل‌ها را خوشبخت کند این چنین گرفتار می‌شود.

خودخواهی، نژادپرستی، قبیله‌خواهی، ملی‌گرایی، بخشی‌نگری در تصمیم‌گیری و نیز شعار انسان‌محوری باعث بروز چنین وضعیتی شده است. آنهایی که به هر دلیل به خود و نژاد خود حق می‌دهند که باید برای کسب امتیاز و درآمد بیشتر، از دیگران بهره‌کشی کنند، خودآگاه و به ندرت ناخودآگاه آنچنان دست به تخریب می‌زنند که جبران آن نه تنها پیشرفت نیست بلکه برون‌رفت از آن هم به سختی صورت می‌گیرد.

انسان‌محوری (اومانیزم) به ویژه در قرون اخیر، به معنی تسلط بر جهان و بهره‌گیری از امکانات آن به سود خود (عده‌ای خاص) سبب شده است که جمعی به هر قیمتی دست به تخریب طبیعت و محیط زیست و نابودی انسان‌ها بزنند که اگر چه در بعضی از موارد بهره‌هایی دارد ولی نتایج وخیم گرانباری هم برجای گذاشته است.

اکتشاف در طبیعت کار بسیار ارزشمندی است اما استثمار برای سودطلبی و منفعت‌جوئی بسیار نکوهیده و ناپسند است و تفکیک پژوهش به پیشرفت و برون‌رفت می‌تواند ذهن بسیاری

را روشن کند که تا در استفاده از امکانات مادی و حیاتی جهان و نیز بهره‌کشی از طبیعت و انسان‌ها بیاندیشند و محتاطانه گام بردارند. همه می‌دانند که انگلستان سال‌ها بر هندوستان حکمرانی داشت، گویند سفیر انگلیس به ملکه انگلستان می‌نویسد که هندوستان همچون گاو شیردهی برای آن کشور است ولی دوشندگان شیر به قدری خشونت به خرج می‌دهند که از پستان این گاو به جای شیر خون بیرون می‌آید.

نگاه سودجویانه و یا جزءنگر و رقابتی در این زمینه عامل بزرگی در تخریب جهان شده است که فریاد همه خیرخواهان را در آورده است. نگاه پوزیتیویستی به جهان برای بهره‌کشی از آن به هر قیمتی است و اگر چه با اعتراض عده‌ای گناه تعدیل‌هایی صورت می‌گیرد ولی با زیاده‌خواهی‌های سردمداران قدرت راه به جایی نمی‌برد. نظام خودمحور جهانی امروز که داعیه جهانی شدن را هم در سر می‌پروراند اجازه نمی‌دهد که درست تولید کنیم، درست مصرف کنیم و درست حفاظت کنیم و چرخه حیات را به حال خود واگذاریم.

در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی یا علم اطلاعات و دانش‌شناسی هم تحقیقات گاه بررسی پیشرفت است و در بسیاری از موارد، بررسی برای برون‌رفت. وقتی به عنوان مثال با استفاده از عواملی، ذهن افراد را از توجه به خواندن و مطالعه با هرگونه آشکال آن منصرف می‌کنیم آیا تحقیقاتی که انجام می‌دهیم تا شرایط به حالت اول برگردد تحقیقات پیشرفت است و یا برون‌رفت؟ یا اگر مدیر یا مدیریتی با ندانم‌کاری، بدرفتاری و با تکروری به جای جذب افراد به کتابخانه برای مطالعه و تحقیق، آنها را از این محیط دور کنند تحقیقات انجام شده برای بازگشت به جای اول، پژوهش برای پیشرفت است و یا برون‌رفت؟

اگرچه علم نباید سیاسی باشد و یا سیاست‌زده شود و عالم در خدمت حاکم نباشد اما متأسفانه چنین است که در بسیاری از موارد علما همانی را تحقیق می‌کنند که از آنها می‌خواهند و یا اگر تحقیق بجائی توسط عالم فرهیخته‌ای انجام شود سوداگران آن را به سود خود مصادره می‌کنند و از مسیر طبیعی و اصلی خود آن را خارج می‌کنند؛ نتیجه این می‌شود که تحقیقاتی که برای رفع ضایعات به وجود آمده انجام می‌شود ما را تازه به نقطه صفر می‌رساند و عملاً پیشرفتی حاصل نشده است.

این تفکیک از آن جهت مهم است که ما را دچار غرور نکند و فکر نکنیم که هرچه را

انجام می‌دهیم فقط جهت پیشرفت و تعالی است. بلکه در اغلب موارد برای رفع و دفع گرفتاری‌هایی است که در سایه تصمیم‌های نادرست و پژوهش‌های در غیر مسیر صحیح به وجود آمده است و نه پیشرفت و تعالی. بنا به ضرب‌المثل معروف، طبیعت اگر زبان می‌داشت باید می‌گفت «مرا به خیر تو امید نیست شر مرسان» و یا به قول شاعر (فدائی)^۱:

گر با همه بی‌خیری خود شر نرسانند
این غایت خیر است و کرم اهل زمان را

شماره حاضر که اغلب مقالات آن مرتبط با مکان‌یابی کتابخانه‌ها است می‌تواند گویای این موضوع باشد که چنانچه برنامه‌ریزان و مدیران و تصمیم‌گیرندگان برای ایجاد کتابخانه‌ها تصمیم‌های بهینه‌نگیرند و مشکلاتی چون عدم دسترسی، عدم مراجعه به کتابخانه و مسائلی دیگر پیش آید و آنگاه تحقیقانی در رفع این موانع صورت گیرد، این پژوهش‌ها پژوهش‌های پیشرفت نیست بلکه برای برون‌رفت از مشکلاتی است که خود به وجود آورده‌ایم.

۱. فدائی، حاج ملا اسماعیل (۱۳۹۲). کلیات دیوان فدائی. تهران: انتشارات پیام سحر.